

KUNGL. VITTERHETS
HISTORIE OCH
ANTI KVITETS AKADEMIEN

ÅRSBOK 2021

STOCKHOLM 2021

ANNA KÄLLÉN

Kulturarv och gränser

KULTURARV OCH GRÄNSER är två ord som hörs ofta i dag, i politiska debatter i Sverige och på många andra håll i världen. De tycks stå för det stabila, det beständiga och orubbliga. I en etno-nationalistisk politik riktas strålkastarljuset mot kulturarv och gränser: de ska värnas och försvaras, de ska mobiliseras för att motverka den rörelse och förändring som sägs kunna hota nationen. Men vad är egentligen ett kulturarv? Vad är en gräns? Vad kan vi få syn på, och vad kan vi lära oss, om vi stannar upp och studerar dem närmare?

Kulturarv. Vid första anblicken kan det verka vara något stabilt och ganska enkelt, något som råkade bli kvar, som ett spår av en förgången tid insprängt i vår moderna värld. Det kan vara en kyrkoruin i Visby, en överväxt dansbana i Uddevalla, eller traditionen att bada bastu i Finland.

Ett av världens mest kända och omdebatterade kulturarv är Hagia Sofia i Istanbul. Den första Hagia Sofia uppfördes för nästan ettusen-femhundra år sedan, mellan år 532 och 537, av den romerske kejsaren Justinianus I. Den skulle bli den största katedralen i Konstantinopel, och Konstantinopel var huvudstad i det östromerska, bysantinska, riket. Konstantinopel var en stor stad – även om den inte tillnärmelsevis såg ut som Istanbul i dag – så platsen där Justinianus uppförde Hagia Sofia var knappast obebyggd. Två stora kyrkor hade tidigare funnits på samma

plats, där den senare totalförstördes i en brand bara några veckor innan Justinianus påbörjade sitt bygge. Den nya, ännu större, kyrkan blev en del av ett storslaget härskarkomplex med kejsarpalats och hippodrom i centrala Konstantinopel, mellan Marmarasjön och Gyllene hornet.

I nästan ett helt millennium, från 537 till 1453, var Hagia Sofia en ortodox kyrka – med undantag för 57 år i början av 1200-talet då den fungerade som katolsk katedral. Det är en nästan obegripligt lång tid. Fyrtio generationer av boende och besökare såg Hagia Sofia som en given del av Konstantinopels stadsmiljö. Den var den största kristna kyrkan i det bysantinska riket och beskrivs ofta som den bysantinska världens främsta arkitektoniska mästerverk. För boende och besökare, låt säga på 900-talet, måste den ha uppfattats som uråldrig och självklar, som om den alltid hade stått där i samma form.

Men, om vi stannar upp ett ögonblick och tittar närmare, ser vi att Hagia Sofia inte var densamma under alla de tusen åren. Delar av byggnaden rasade samman vid jordbävningar och byggdes upp igen med andra material och en delvis annan form. Religiösa bilder, skulpturer och arkitektoniska element togs bort och ersattes av nya, när det kom nya kejsare med nya idéer och preferenser, allt eftersom århundradena kom och gick. För ungefär tusen år sedan ristade en besökare från Skandinavien in sitt namn: Halvdan, med runor på en marmorbalkstrad i södra galleriet.

År 1453, när Konstantinopel erövrades och blev en del av Osmanska riket, beslutade sultanen Mehmet II att Hagia Sofia skulle göras om till en moské. Byggnaden kompletterades då med minareter, medan kristna symboler och avbilder täcktes över och ersattes av stora rundlar med muslimsk kalligrafi. Hagia Sofia fungerade därefter som moské i nästan femhundra år – även det en närmast obegriplig tidsrymd – innan president Mustafa Kemal Atatürk 1923 utropade Republiken Turkiet och tre år senare gav staden det nya officiella namnet Istanbul. Som ett led i sin sekularisering av Turkiet beslutade president Atatürk att Hagia Sofia skulle stängas för religiös utövning för att i stället göras om till ett

museum. Mattor och puts som hade använts för att täcka över kristna mosaiker och dekorelement togs då bort för att framhäva byggnadens tidigare lager, samtidigt som en del muslimska element, som de stora rundlarna med kalligrafi, lämnades kvar och blev en del av museet som öppnade 1935.

Femtio år senare blev Hagia Sofia inskriven på Unescos världsarvslista, som en del av Istanbuls historiska kvarter. Det var 1985 och Världsarvskonventionen hade funnits i drygt ett decennium.¹ I Världsarvskonventionen, eller rättare sagt i Unescos konvention om skydd för världens natur- och kulturarv, definieras kulturarv som en plats eller ett objekt med ett enastående universellt värde för hela mänskligheten. I det här fallet motiverades utnämmandet av Istanbuls historiska kvarter med att stadens strategiska geografiska position hade gjort den till ett händelserikt centrum för politik, religion och konst under mer än två tusen år. Hagia Sofia nämndes särskilt i motiveringen som ett av världsarvsområdets främsta mästerverk. Med Unescos utnämning av Istanbuls historiska delar till världsarv ökade också den internationella turismen, och Hagia Sofia var under flera år på 2010-talet det mest besökta turistmålet i hela Turkiet.

När Hagia Sofia blev en del av världsarvet förband sig samtidigt Turkiet till att bevara byggnaden i dess dåvarande form, eftersom materiellt bevarande av konst och kulturarv är ett av Unescos huvudmål. En smula paradoxalt, kan tyckas, med tanke på att den befintliga byggnaden var ett hopkok av nybyggnationer och redigeringar, som hade tillkommit just på grund av Hagia Sofias stora värde i ett händelserikt centrum för politik, religion och konst – vilket är själva definitionen av Istanbul som världsarv. Nu satte världsarvsutnämmandet effektivt stopp för förändringstraditionen, och byggnaden frös fast i den form den hade 1985.

2018 började Turkiets nuvarande president Recep Tayyip Erdoğan tala om att än en gång göra om Hagia Sofia till moské. Projektet var ett led i Erdoğan avsektularisering av Turkiet, och i juli 2020 öppnades portarna till Hagia Sofia som aktiv moské. Öppnandet gav upphov till en våg

av upprörda artiklar i internationell press. Många pekade på vikten av att bevara den historiska byggnadens befintliga form, och det riktades kritik mot vad som beskrevs som en osmaklig politisering av platsen.

Men faktum är – alldeles oavsett vad man anser om den politiska ambition som ligger till grund för just den här, senaste, förändringen – att Hagia Sofia egentligen aldrig har varit stabil, eller oföränderlig. Den har ständigt varit föremål för förändring och förhandling. Det bör snarast ses som ett tecken på dess stora historiska värde att den har tagit nya uttryck och nya former med nya politiska regimer.

Det är egentligen först på 1930-talet, med Atatürks radikala sekularisering och omformning av byggnaden till ett museum som man kan tala om Hagia Sofia som i första hand ett kulturarv. Det var först då den fick den museiform som vi som lever nu har varit vana att se den i. Men den formen var, förstås, också politiskt motiverad. Att omskapa Hagia Sofia från en aktiv moské till ett sekulariserat museum i hjärtat av Istanbul var en viktig politisk symbolhandling av president Atatürk, och han gjorde det med stöd av intressenter från USA.² Vissa delar av byggnaden togs bort, så att andra fick träda fram i ljuset. Här kan man tydligt se hur ett kulturarv *skapas* i samtiden – i det här fallet 1935 – genom att något gammalt redigeras och manipuleras, så att det antar en form som passar ens egna syften. Det gamla – i det här fallet Hagia Sofias alla materiella lager – har en seghet och ger ett visst motstånd. Det går inte att göra precis vad man vill. Men det finns ett ganska stort utrymme för redigering – en sorts fyrdimensionellt photoshoppande, där man väljer och väljer bort, tar bort vissa lager och framhäver andra – så att kulturarvet får en form som man tycker är lämplig och önskvärd. Det var den specifika form av Hagia Sofia som president Atatürk och hans allierade tyckte var önskvärd och redigerade fram 1935, som sedermera bevarades som världsarv efter 1985.

Inom kulturarvsforskningen säger man att kulturarv är något gammalt som formas i samtiden, med blicken riktad mot framtiden.³ Ett kulturarv kan inte finnas om det inte finns något gammalt att utgå ifrån. Men det

kan heller inte finnas om vi inte *vill* något med det. Alltså handlar kultur-
arv inte bara om det förflutna, utan i lika hög grad om vår egen tid. Det
handlar om vilka vi vill vara, och hur vi föreställer oss vår framtid.

*

En gräns. Den kan vid första anblicken verka stabil och ganska enkel,
något som vi stöter på i landskapet och som vi anpassar våra rörelser efter.
Det kan vara gränser mellan regioner, kommuner eller egendomar som
knappt syns – eller gränser mellan länder, som bevakas med tullar och
passkontroller, eller markeras med oöverstigliga murar.

På den lilla ön Märket mitt i Östersjön går gränsen mellan Sverige
och Finland. Här finns inga murar, inga gränskontroller. Men gränsen
är ändå påtaglig. Den är synlig med färgmarkeringar på klipporna över
hela ön och påverkar allt liv och alla rörelser där. Etnologen Ida Hughes
Tidlund har studerat gränsen på Märket. Hon har undersökt hur den
en gång skapades och hur den har omförhandlats genom tiden, och har
skrivit om sin undersökning i antologin *Heritage and Borders*.⁴

I Hughes Tidlunds artikel kan vi läsa att gränsen på Märket drogs
första gången 1810, när Finland blev en del av det ryska kejsardömet och
gränserna i Östersjön behövde ritas om. Gränsen märktes då aldrig ut
på själva ön, men i den första beskrivningen står det att den gick tvärs
över Märket. Ett drygt halvsekel senare uppmanade den ryska staten Fin-
land att uppföra en fyr på Märket, för att sätta stopp för återkommande
skeppsbrott i de svårnavigerade vattnen runt ön. Fyren byggdes och
stod klar 1885. Men på grund av öns besvärliga topografi fanns det bara
en rimlig plats att uppföra fyren på – den högsta punkten, där klippan
också var tillräckligt platt – och den råkade vara på den svenska sidan av
gränsen.

Vart tjugofemte år inspekteras gränsen mellan Sverige och Finland i
en gemensam gränsinspektion. Vid en sådan gränsinspektion 1980, när
fyren hade stått i nästan hundra år, anmärkte den finska sidan att det

var olämpligt att det stod en finsk fyr på svensk mark. Eftersom fyren inte kunde flyttas kom man fram till att den rimligaste lösningen vore att gränsen ritades om så att klipporna fick en ny nationalitet. En svensk och en finsk gränskommission fick i uppdrag att hitta en gemensam lösning på problemet. Efter att ha diskuterat och gjort pappersmodeller av ön för att hitta den högsta punkten och mittpunkten, beslutades det att ön skulle delas i två exakt lika stora delar med hjälp av en komplicerad sicksackformad gräns, som gjorde så att fyren hamnade på den finska sidan. Den nya sträckningen av gränsen markerades på plats med märken på klipporna, och 1985 låg den nya gränsen klar.

Fyren och de andra byggnaderna på Märket förvaltas sedan 2007 av föreningen Finlands Fyrsällskap, som har volontärer som befolkar ön från vår till höst. En av volontärernas arbetsuppgifter är att måla i gränsmärkena på klipporna. På så sätt omskapar de gränsen i samma form, varje år. Turisterna har också börjat hitta till ön. Tillsammans med volontärerna gör de Märket till en kulturarvsplats, där nationell identitet prövas och manifesteras. Ida Hughes Tidlund beskriver hur besökare och volontärer för ett ständigt samtal om de olika länderna som samsas på den lilla ön. Inte bara Sverige och Finland, utan även Åland, som här delar territorium med Finland. Närvaro markeras med flaggor, och besökare grupperar sig på olika sidor av gränsen – eller gränslar den med ett ben i varje land – för att ta bilder och visa sin nationella identitet.⁵

Ida Hughes Tidlunds studie visar hur komplicerad en gränsdragning är, till och med då det gäller en så kort liten nationsgräns som den på Märket. Gränsen skapas för att det uppstår ett behov i en given politisk och social situation. Sedan omförhandlas och omskapas den för att möta nya behov när relationen mellan länderna förändras. Den gräns som möter oss i dag kan verka stabil och självklar, men den är i själva verket ett resultat av förhandlingar, kompromisser och praktiska hänsynstaganden. I vissa fall beror den mer eller mindre av slumpen.

När gränsen väl finns får den en materiell stabilitet som på många sätt liknar kulturarvets. Vi blir vana vid den, våra kroppar vänjer sig vid den

Gränslad gräns på Märket, sommaren 2017. Foto: Ida Hughes Tidlund.

och vi anpassar våra rörelser efter den. Dess seghet – det att den existerar i samma, eller nästan samma, form över lång tid – gör att vi kan luras att tro att den alltid har funnits i samma form, och att den med nödvändighet måste finnas i samma form i all framtid. Men om vi stannar upp ett ögonblick och tar oss tid att betrakta den närmare ser vi att gränsen, på samma sätt som kulturarvet, i själva verket är föränderlig. Den måste ständigt omförhandlas och omskapas för att kunna finnas och vara betydelsefull. ”Man måste tro på en gräns för att den ska få betydelse”, skriver Ida Hughes Tidlund. Men så snart den finns, så börjar den sippra in i människors liv, och får sociala, juridiska och kulturella konsekvenser.⁶

Varken kulturarv eller gränser kan finnas om man inte *vill* något med dem. På så sätt är de av nödvändighet politiska skapelser. De tycks bli särskilt synliga, och särskilt viktiga, i tider av konflikt. Vi kan nu, i efter-

hand, se spåren av tidigare viljor och beslut i form av historiska lager. I en byggnad som Hagia Sofia samverkar alla de här lagren, allt som har tagits bort och lagts till, och de utgör tillsammans Hagia Sofia som kulturarv i dag.

Både kulturarv och gränser präglas av *seghet* – av materiell beständighet, av institutionella strukturer som verkar konserverande, och av kroppsliga och kulturella minnen. Samtidigt är de platser för förhandling, där identitet manifesteras och omförhandlas, och där ny kultur skapas.

Kulturarv och gränser har en dubbelsidig potential. Det är svårt att tänka sig mänskligt liv och mänskliga samhällen helt utan gränser. Och det är svårt att tänka sig ett modernt samhälle utan någon form av relation till det vi kallar kulturarv. Kulturarv och gränser behövs för att skapa identitet och integritet, och de inger en känsla av säkerhet och tillhörighet. Men det finns alltid en baksida – det skönt *omslutande* är samtidigt *uteslutande* – och det kommer vi aldrig undan. Därför är det viktigt att vi förstår kulturarv och gränser som komplicerade och dubbelsidiga.

*

I boken *Humanist Reason* (2021) tecknar litteraturvetaren Eric Hayot ett historiskt porträtt av humanioras prekära situation, och pekar ut en möjlig riktning mot framtiden. Han visar hur dagens asymmetriska relation mellan humaniora och andra former av vetenskap grundläggs redan i den tyska artonhundratalsfilosofin, där humanisters kritik av den positivistiska vetenskapens begränsningar och etiska problem bildade grogrund för en successiv nedmontering av humanioras eget kunskapsanspråk. Vi ser effekterna av denna nedmontering i samhället i dag, i vad som måste betraktas som ett ”genuint *epistemologiskt* konstigt” företräde för kunskap baserad på naturvetenskap.⁷ Det som karakteriserar en sådan kunskap är att den förenklar och avgränsar. Den söker finna generella lagbundna mönster genom att verifiera eller falsifiera hypoteser – hypo-

teser som formulerar problem inom givna ramar. Det är en epistemologi som betonar det binära: antingen går något att bevisa som sant, eller så är det falskt. De historiska och sociala sammanhangen kring den formulerade hypotesen – ofta komplicerade och dubbelsidiga, alltid beroende av situerade perspektiv – har ingen plats i en sådan kunskapsform.

Kunskap baserad på naturvetenskap anses i dag vara så mycket värd för samhället att en överväldigande, och stadigt ökande, andel statliga anslag tilldelas forskning och högre utbildning inom naturvetenskap, teknik och medicin. Att naturvetenskapliga tidskrifter ger skyhöga poäng medan humanistiska monografier inte ger några alls i det internationella rankingsystem som genererar prestige och ännu mer forskningsmedel till universiteten, är något som de flesta humanister sedan länge har accepterat och på sin höjd muttrar om i fikarummet. Att naturvetenskapliga fakulteter har anslag för betydligt fler forskare och att deras lärare får högre ersättning per student än lärare inom de humanistiska fakulteterna, får få att ens höja på ögonbrynen. Asymmetrin har blivit en så självklar del av det akademiska landskapet att vi knappt märker den. Och humanister har till del sig själva att skylla för sin tynande tillvaro, menar Eric Hayot.

Vid en första anblick kan det tyckas som om själva grundproblemet är kritiken. Om de tyska artonhundratalshumanisterna bara hade hållit sig ifrån att kritisera den växande positivistiska vetenskapens begränsningar och etiska problem hade vi inte suttit här med skägget i brevlådan. Liknande resonemang hörs då och då i diskussioner om humanioras predikament: om kritiken byttes ut mot ett fokus på att skapa stora allmängiltiga berättelser, eller om humanister bara kunde anpassa sig och börja undersöka brett formulerade problem inom hypotesdrivna ramverk skulle problemet vara löst.

Men det är inte alls vad Hayot vill säga. I stället gör han en passionerad plädering för det han kallar humanistiskt förnuft (*humanist reason*). Det humanistiska förnuftet tillkännager betydelsen av kontexten utan att betrakta den som avgörande. Det hanterar komplicerade orsakssammanhang på flera nivåer samtidigt, och ser enskilda händelser som lika

värdefulla som statistiskt mätbara mönster för att förstå historiska skeenden. Det betonar vikten av det komplexa och mångsidiga, och visar att det otydliga och motsägelsefulla fyller viktiga sociala funktioner.⁸ Humanister måste börja tala om denna kunskapsform som inte bara lika mycket värd, utan lika *sann* som annan vetenskapligt baserad kunskap, menar Eric Hayot.

*

Trinh T. Minh-ha är en av vår tids mest lysande tänkare kring frågor om gränser och kulturellt minne. I sina filmer – från *Reassemblage* (1982) till *Forgetting Vietnam* (2015) – och böcker – som *Woman, Native, Other* (1989) och *Elsewhere, Within Here* (2010) – har hon utforskat hur kultur och identitet skapas och omförhandlas. Hon tar ofta spjörn i egna minnen och egna erfarenheter från barndomen i Vietnam, familjens flykt undan kriget på 1970-talet och arbetet som konstnär och akademiker i USA med världen som arbetsfält. Genom att vända och tänja på begrepp som tid och identitet har hon visat att den mänskliga förståelsen och erfarenheten av kultur och tillhörighet rymmer många lager samtidigt. Något som är mätbart avlägset på kartan kan existera som en erfarenhet och en känsla av tillhörighet inuti en människa. På samma sätt kan det tidsligt förgångna finnas som sammanflätade lager av minnen i en nu existerande kropp, där de ständigt omskapas och tar sig nya uttryck. I boken *Elsewhere, Within Here* uppehåller hon sig särskilt vid nationsgränser och undersöker hur en gräns skapas, manifesteras och upplevs av den som korsar den som resenär, migrant eller flykting. Här myntar hon begreppet *boundary event* – gränshändelse, för att betona att gränsen har en produktiv funktion. Till skillnad mot en kunskapsform som betonar och separerar binära motsatspar som suveräna enheter, vill hon visa att det är just vid gränsen, i mellanrummet mellan enheterna (här mellan nationell tillhörighet och nationellt utanförskap), som nya identiteter kan skapas och som det som vi kommer att uppfatta som binära enheter uttrycks i ständigt nya former. Hon har därmed givit oss möjligheten att förstå

gränsen som en produktiv plats som genererar kultur och identiteter, snarare än en statisk separator av redan stabila enheter.

I *Heritage and Borders* säger Trinh att hennes omskrivning av gränsen som en händelse skulle kunna misstolkas som en romantisering av själva mellanrummet. Hon betonar att det inte ska förstås som ett förespråkande av det som finns emellan markerade enheter som en sorts fritt rum fullt av positiva möjligheter. I själva verket, säger hon, är det mycket svårt att befinna sig i mellanrummet (*the space of in-betweenness*). För henne handlar det snarare om att i grunden bryta med det binära tänkandet och nå en analysnivå där vi kan ”*hold both*”, alltså omfatta båda de binärt polariserade sidorna samtidigt.⁹

Kulturarv och gränser står i fokus för politiska strider i dag, särskilt där vi ser tendenser till ökande polarisering i samhället. Många säger sig ha funnit den enda sanningen, den enda möjliga förståelsen av kulturarvets värde, eller gränsens enda möjliga funktion. Mot en sådan bakgrund är kanske det viktigaste som vi kan lära av humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning om kulturarv och gränser att de alltid – med nödvändighet – är komplexa och komplicerade fenomen. De är beroende av historiska beslut och materiella förutsättningar, liksom av vilja och förhandling. De har många lager och är därför möjliga att aktivera för olika politiska syften. När de omsluter stänger de samtidigt ute. Alltid.

Det manar till eftertanke. När det kommer till frågor om kulturarv och gränser får vi inte lita till ytrefleksionen. Vi måste dröja oss kvar vid frågan, ta oss tid att gräva djupare genom samtidens och historiens mer eller mindre synliga lager. För det behöver vi en stark humanistisk forskning med förmåga att se bortom binära enheter och som kan omfatta båda sidorna av en polariserad bild. Det kräver att vi månar om den kunskapsform som rymmer det komplexa, mångsidiga och motsägelsefulla som viktiga och sanna aspekter av människans tillvaro.

Föredrag den 3 november, Forskartorget

NOTER

1. Meskell 2018.
2. Nelson 2004, kap 7.
3. Harrison 2013, kap 1.
4. Alla beskrivningar av Märket i denna text är hämtade från Hughes Tidlund 2019.
5. Hughes Tidlund 2019, fig. 5, s. 80.
6. Hughes Tidlund 2019, s. 76.
7. Hayot 2021, s. 9. Kursivering i original.
8. Hayot 2021, s. 183–185.
9. Trinh T. Minh-ha, i Källén 2019, s. 151.

REFERENSER

- HARRISON, RODNEY 2013. *Heritage. Critical Approaches*. Routledge.
- HAYOT, ERIC 2021. *Humanist Reason. A History. An Argument. A Plan*. Columbia University Press.
- HUGHES TIDLUND, IDA 2019. ”Märket: The makings and meanings of a border in the Baltic Sea”, i Källén red., s. 61–82.
- KÄLLÉN, ANNA red. 2019. *Heritage and Borders*, Konferenser 100, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- MESKELL, LYNN 2018. *A Future in Ruins. UNESCO, World Heritage, and the Dream of Peace*. Oxford University Press.
- NELSON, ROBERT S. 2004. *Hagia Sophia, 1950–1950. Holy Wisdom Modern Monument*. Chicago University Press.
- TRINH T. MINH-HA 2011. *Elsewhere, Within Here. Immigration, Refugeeism and the Boundary Event*. Routledge.